

ВЗАЄМОДІЯ СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО Й ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО ВАРІАНТІВ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В УСТАЛЕННІ НОРМ У ГАЛУЗІ СИНТАКСИСУ _____

У статті розглядаються особливості синтаксису, які були спільними для східноукраїнського й західноукраїнського варіантів літературної мови і якими вони різнилися. Відзначається більша роль східноукраїнського варіанта порівняно із західноукраїнським в усталенні норм у галузі синтаксису.

Ключові слова: синтаксична конструкція, словосполучення, просте речення, складне речення.

У ХІХ і на початку ХХ ст. вирізнялися східноукраїнський і західноукраїнський варіанти літературної мови. Вони розрізнялися на всіх структурних рівнях, у тому числі й на синтаксичному. Правда, на цьому рівні відмінностей між східноукраїнським і західноукраїнським варіантами було найменше. Це пояснюється тим, що й говори, на яких переважно ці варіанти ґрунтувалися, на синтаксичному рівні диференціюються найслабше. Найвиразнішою постає різниця названих варіантів у творенні конструкцій-словосполучень, меншою мірою — у побудові простих і складних речень.

Під конструкціями-словосполученнями розуміємо тісно пов'язані між собою синтаксичними зв'язками структури, які є лексико-синтаксичним матеріалом при формуванні речень¹.

Словосполучення у східноукраїнському й західноукраїнському варіантах літературної мови часом різнилися вживанням у них ненормативних прийменників. У східноукраїнському варіанті в конструкціях родового відмінка зрідка вживалися прийменники *замісто* 'замість' (*замісто його*), *опріче*, *опроче* 'опріч' (*опріче неї*, *опроче нього*), у конструкціях знахідного відмінка іноді виступав прийменник *проз* 'повз' (*проз вікно*), у конструкціях орудного відмінка — прийменник *проміждо* 'між' (*проміждо ними*). У західноукраїнському варіанті говіркові прийменники *д*, *ід*, *ідо* виступали в конструкціях давального відмінка відповідно до нормативних конструкцій родового відмінка з прийменником *до* (*д братови*, *д хати*, *д собі*, *ід дідови*, *ід могилі*, *ідо мні*), зрідка також — у конструкціях знахідного відмінка (*д них*), прийменник *діля* вживався в конструкціях знахідного відмінка замість нормативного *для* (*діля тебе*, *діля себе*, *діля нього*), прийменник *запро* використовувався в конструкціях знахідного відмінка замість нормативного *через* (*запро негоду*), прийменники *през*, *проз* виступали в конструкціях знахідного відмінка у значенні нормативного *через* (*през*

¹ Сучасна українська літературна мова. Синтаксис.— К., 1972.— С. 37.

ліс, проз двір). Усі названі говіркові прийменники до сучасної української літературної мови не ввійшли.

Відповідно до нормативних конструкцій родового відмінка з прийменником *до* у східноукраїнському й західноукраїнському варіантах літературної мови, хоч у східноукраїнському частіше, вживалися також ненормативні конструкції давального відмінка з прийменником *к, ік* (*к братові, к столові, к стіні, к вечару, к осені, ік великодню*). В обох варіантах літературної мови зрідка вживалися ненормативні конструкції давального відмінка з прийменником *по* замість нормативних конструкцій місцевого відмінка (*вдарили по руках, вітер віє по яругам, поїхали по селам*). Зазначені конструкції з прийменниками *к, ік, по* нормативними не стали.

В обох варіантах літературної мови нормативні прийменники в багатьох випадках уживалися в різних значеннях. Так, у західноукраїнському варіанті прийменник *без*, крім нормативного значення в конструкціях родового відмінка (*без людей, без мене*), у конструкціях знахідного відмінка мав значення 'через' (*переходив без поле, перескочив без яму*), прийменник *про* уживався у значенні 'без' (*обійдеться про нього*), у значенні 'через' (*плачеш про мене*), у значенні 'для' (*сорочка про свято*), прийменник *в* у конструкціях знахідного відмінка вживався в значенні 'за' (*в добрі гроші*), у конструкціях місцевого відмінка він виступав замість прийменника *з* в конструкціях родового відмінка (*покпився в руській мові*), прийменник *до* в конструкціях знахідного відмінка призначення вживався в значенні 'для' (*вода до пиття, окуляри до читання*), а також у значенні 'з' (*не до моєї вини*), замість нормативного прийменника *між* у конструкціях орудного відмінка (*бути між панами*) уживався прийменник *по* в конструкціях місцевого відмінка (*бути по панах*), прийменник *здля* вживався в конструкціях родового відмінка замість прийменника *через* у конструкціях знахідного відмінка (*здля лінивства*), конструкції знахідного відмінка з прийменниками *на, за* (*забив на смерть, за тиждень по цьому*) мали відповідниками конструкції з прийменником *у* (*забив у смерть, у тиждень по сім*).

У західноукраїнському варіанті літературної мови вирізнялися конструкції з прийменником *на*. Так, прийменник *на* вживався в конструкціях знахідного відмінка: *пішов на ягоди* 'пішов по ягоди', *не забувай на мене* 'не забувай про мене', *плачеш на мене* 'плачеш через мене', у конструкціях знахідного відмінка (*поступив на університет*) відповідно до нормативних конструкцій родового відмінка з прийменником *до* (*поступив до університету*), у конструкціях знахідного відмінка (*перший на всі гуцули*), що відповідали нормативним конструкціям родового відмінка з прийменником *серед* (*перший серед гуцулів*), у конструкціях знахідного відмінка (*будьте ласкаві на мене*) замість конструкцій родового відмінка з прийменником *для* (*будьте ласкаві для мене*).

У східноукраїнському варіанті літературної мови зрідка вживалася ненормативна конструкція знахідного відмінка з прийменником *на* (*поїхав на свої лікарі, дожидався на неї*) замість нормативних конструкцій родового відмінка (*поїхав до своїх лікарів, дожидався її*).

Особливість західноукраїнського варіанта літературної мови становили також конструкції з прийменником *о*. Так, конструкції знахідного й місцевого відмінків з прийменником *о* (*дбав о сина, благав о життя, просив о відпустку; думав о сині, мріяв о землі*) часто вживалися поряд з нормативними конструкціями знахідного відмінка з прийменником *про* (*дбав про сина, про землю, про гроші*), конструкція місцевого відмінка з прийменником *о* (*жив о хлібі*) відповідала частіше вживаній конструкції місцевого відмінка з прийменником *при* (*жив при*

хлібі), конструкція *був о голоді* вживалася замість нормативної конструкції з прийменником *в*, *у* (*перебував у голоді*), конструкція знахідного відмінка з прийменником *о* (*старший о кілька років*) відповідала нормативній конструкції з прийменником *на* (*старший на кілька років*), конструкція місцевого відмінка з прийменником *о* (*дівчина о віях шовкових*) вживалася замість нормативної конструкції орудного відмінка з прийменником *з* (*дівчина з шовковими віями*).

В обох варіантах літературної мови вживалися конструкції знахідного відмінка з прийменником *про* (*думав про діда, розмовляли про тебе, питався про гроші*) і з прийменником *за* (*думав за діда, розмовляли за тебе, питався за гроші*), проте в західноукраїнському варіанті конструкції з прийменником *за* переважали, але в сучасній літературній мові нормативними не стали.

У східноукраїнському й західноукраїнському варіантах літературної мови для вираження обставини місця вживалися конструкції родового відмінка з прийменником *до* (*поїхав до Києва*) і знахідного відмінка з прийменником *в*, *у* (*поїхав у Київ*), проте в західноукраїнському варіанті виразно переважали перші. В обох варіантах уживалися часові конструкції родового відмінка з прийменником *після* (*після обіду*) і місцевого відмінка з прийменником *по* (*по обіді*), проте в західноукраїнському варіанті переважали конструкції місцевого відмінка з прийменником *по*. Характерній для східноукраїнського варіанта літературної мови конструкції родового відмінка з прийменником *в*(*у*) на зразок *у мене болить голова* в західноукраїнському варіанті частіше відповідали конструкції родового або давального відмінків без прийменників (*мене болить голова, мені болить голова*).

У східноукраїнському й західноукраїнському варіантах літературної мови часом по-різному сполучалися числівники з іменниками. Так, у сполученні з числівниками *два* — *чотири* у східноукраїнському варіанті іменники чоловічого роду часто вживалися у формі колишньої двоїни (*два дяка, три хлопця*), у західноукраїнському варіанті з числівниками *два* (*дві*) — *чотири* найчастіше сполучалися форми колишньої двоїни іменників жіночого й середнього роду (*дві дівці, дві руки, три відрі, чотири селі*). У західноукраїнському варіанті фіксувалися словосполучення *два люде* і *два люди, три дни*, у східноукраїнському варіанті — *двоє віршів*. В обох варіантах літературної мови іменник *рік* при кількісних числівниках інколи вживався у формі називного відмінка однини (*п'ять рік, десять рік, до ста рік*), що сучасною літературною мовою не сприйнялося.

У західноукраїнському варіанті літературної мови часто, у східноукраїнському зрідка при числівниках у називному відмінку іменники вживалися у формі родового відмінка однини (*п'ять хлопа ішли, шість чоловіка стояли, було трийцять люду*). У східноукраїнському варіанті літературної мови фіксувалися ненормативні конструкції *в три години* 'о третій годині', *в десять годин* 'о десятій годині'. У західноукраїнському варіанті в конструкціях родового відмінка числівникова форма часом виступала у формі родового відмінка множини замість називного однини (*тисяч молотів*); числівник як частина складеного підмета або головного члена в безособовому реченні вживався у формі родового відмінка (*п'ятьох робітників ладять нову хату, чотирьох їх несли тіло, вас є кількох*). У цьому ж варіанті траплялися конструкції з підметом, вираженим формою родового відмінка самого числівника (*було трьох, кількох стало*). У конструкціях-сполученнях іменників із складними кількісними числівниками, у яких останнім виступає числівник *один*, форми іменників могли вживатися в родовому відмінку (*двайцять один волів*) або числівник *один* виступав після

іменників та сполучника *і* у формі називного відмінка (*двайцять стовпів і один, сто кіп і одна, сто слів і одно*). При іменниках у непрямих відмінках кількісні числівники могли вживатися у формі називного відмінка (*тих п'ять хлопців, тим п'ять хлопцям, тими п'ять хлопцями, о тих п'ять хлопцях; тисяча людям, з тисяча людьми; сорок волам, о сорок волах; по десять роках*)². Ці особливості західноукраїнського варіанта сучасною літературною мовою не сприйнялися.

В обох варіантах літературної мови, як і в сучасній літературній мові, при перехідних дієсловах паралельно вживалися іменники у формі називного й родового відмінків (*взяти ніж і ножа, дати п'ятак і п'ятака, посылати слуг і слуги, доглядати дітей і діти, любити людей і люди*), проте в західноукраїнському варіанті первісні конструкції з формами називного відмінка іменників уживалися частіше й послідовніше. Не стали нормативними вживані в обох варіантах конструкції знахідного відмінка з прийменниками *на* (*махав батогом на воли*), *про* (*розказували про гетьмани*). Конструкціям знахідного відмінка на зразок *несе він щось потішне, серце чує щось недобре, що це таке*, уживаним у східноукраїнському варіанті літературної мови і в сучасній літературній мові, в західноукраїнському варіанті часто відповідали конструкції родового відмінка (*несе він щось потішного, серце чуло щось недоброго, що се такого*). У західноукраїнському варіанті вживалися конструкції родового відмінка частковості (*яких вовків там лазять*). У цьому ж варіанті замість нормативних конструкцій родового відмінка належності (*опікун дітей, звичай людей*) уживалися конструкції давального відмінка (*опікун дітям, звичай людям*). В обох варіантах літературної мови, але в західноукраїнському частіше, замість нормативних конструкцій знахідного відмінка з прийменником *у* вживалися конструкції давального відмінка (*голова йому не чесана, брови їй чорні, він мені слабій, умерла мені мила, забрав мені гроші, смуриниця у руці, бо руське ми серце, личко му марне, як гарбуз му лице*).

У східноукраїнському варіанті літературної мови фіксувалися конструкції знахідного відмінка замість нормативного орудного відмінка (*стоїть перед мене, перед неї*). У цьому ж варіанті зрідка вживалися ненормативні конструкції родового відмінка типу *якого тут багато кімнат*. У східноукраїнському варіанті замість нормативної конструкції давального відмінка з дієсловом *дякувати* зрідка вживалася конструкція знахідного відмінка (*дякувати Бога, дякувати тата, тебе дякувала*). У цьому ж варіанті в конструкціях з дієсловом *сміятися* зрідка вживалися іменники й займенники у формі давального відмінка замість знахідного з прийменником *з* (*сміються Оксані, сміються йому*) з додатком у формі орудного відмінка (*Антонові сміються цією дівчиною, сміються йому нею*). Замість конструкції орудного відмінка (*торішньою весною*) зрідка вживалася конструкція знахідного відмінка (*торішню весну*), замість конструкції родового відмінка з прийменником *для* — конструкція знахідного відмінка з прийменником *про* (*подарунок про бачушку*), замість конструкції знахідного відмінка — конструкція родового відмінка (*вміти письма*).

Східноукраїнський і західноукраїнський варіанти літературної мови до певної міри різнилися побудовою простих речень. Так, для західноукраїнського варіанта характерним було збереження зв'язки *бути* в присудках (*Він є учитель; Пес є злий; Книжка є моя*). Ця ж дієслівна зв'язка подекуди вживалася в заперечних реченнях, що в східноукраїнському варіанті, як і в сучасній літературній мові, виступають із присудковим словом *нема* (*Моста не є*). Відповідно до норма-

² Сміль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика української (руської) мови.— Л., 1928.— С. 135–136.

тивних безособових речень на зразок *Брата його нема вдома* в західноукраїнському варіанті літературної мови вживалася особова конструкція *Брат його не є вдома* або *Брат йому не є вдома*. У східноукраїнському варіанті в реченнях при підметах, виражених іменниками із значенням збірності, присудок часом уживався в множині (*Народ зійшлися; Дітворя бігають*), що сучасною літературною мовою не сприйнялося.

У західноукраїнському варіанті літературної мови, зрідка також у східноукраїнському, в питальних реченнях у значенні 'куди' вживався питальний прислівник *де* (*Де ти йдеш?*). В обох варіантах літературної мови при підметах, виражених словосполученням іменників і числівників, присудок іноді виступав у дієслівній формі однини середнього роду (*Два купці сиділо; Йшло два молодці*). У східноукраїнському варіанті при підметах, виражених збірними іменниками, присудок часом виражався дієслівною формою множини (*Весь народ кидали землю*). У цьому ж варіанті в ролі предиката могли вживатися прислівники (*Небеса стали ще краще; Вони мудріше всіх*). Відповідно до нормативних питальних речень із займенником *котрий* (*котра, котре*) на кшталт *Котрий з вас це зробив?* у західноукраїнському варіанті вживалася конструкція з одним тільки питальним займенником (*Котрий це зробив?*). Траплялися також питальні речення з формою займенника середнього роду замість чоловічого (*Котре твій жених?*). В обох варіантах літературної мови, як і в сучасній літературній мові, нормативними були безособові речення з присудком, вираженим дієсловом *є*, і особові речення з присудком — формою дієслова *мати* (*У мене є гроші; Я маю гроші*), але в західноукраїнському варіанті виразно переважали конструкції з дієсловом *мати*. На відміну від східноукраїнського варіанта, як і сучасної літературної мови, в західноукраїнському варіанті вживалися архаїчні речення з додатком — іменником у формі називного відмінка замість орудного (*Били чолом перед вороги; Воркуєш з голуби; Гаразд цвів межси миряни; Плакав гарячими сльози; Полював з соколи*).

В обох варіантах літературної мови відмінність виявляло сурядне сполучення між членами речення і реченнями. Так, у східноукраїнському варіанті часто вживався регіональний еднальний і протиставний сполучник *да* (*Гриземося мов собаки да це й Бога зневажаєм; Ревеш вітре, да не плачеш*). У західноукраїнському варіанті вживалися говіркові сполучники — еднальні: *а* (*Дякую вам за дуже приємну а ласкаву гостину*), *ба* (*Він знає токарство, ба й стельмахе*), *що* (*Іде він що іде, аж тут зголоднів*); протиставні: *да* (*Я його напою, да не медом*), *знов* (*Пани мають свою забаву, мужики знов свою*); розділові: *ба* (*Навчився говорити ба за це, ба за те*), *вадь* (*Вадь пригни, вадь зламай*).

Складнопідрядні речення в західноукраїнському варіанті літературної мови від складнопідрядних речень у східноукраїнському варіанті, як і в сучасній літературній мові, у ряді випадків відрізнялися вживанням у них підрядних сполучників. Так, у додаткових підрядних реченнях часто виступали сполучники: *гейби* 'як' (*Гейби буря, так утікав*), *гі* 'як' (*Гучит, гі сова*), *де* 'що', 'як' (*Най тебе Бог поб'є, де ти нам вік пустив марне*), *коби* 'щоб' (*Як умру, коби посадила рожу*), *ні* 'як' (*Кинув, ні ту квітку*), *отік* 'як' (*Війна, отік чума*); в означальних: *же* 'який', 'яка', 'яке' (*Це та дівчина, же пасе гуси*), *гей* 'такий, як' (*Співанка, гей сумний шум*); в часових: *заки* 'поки' (*Доки маю дождити, заки Галич має встати*), *ніж* 'поки' (*Сміялась, ніж тя світ зактив*), *нім* 'перед тим, як' (*Нім сказати зможу, сядьмо*), *пок* 'поки' (*Пок громада прочумалась, біда прочунялась*); в умовних: *коб* 'коли б' (*Коб не негода, я би вже з їздив*), *коби* 'якщо' (*Ко-*

би я був Дунаєм, не плив би я на море), наколи 'якщо' (Останеться молодою, наколи побачить, як в'януть живі сотворіння), най як 'як не' (Хоть най як втікає, він їй луком настигає), сли 'якщо' (Як би стигло житце в полі, сли б всігда весна була); в підрядних реченнях мети: би 'щоб' (Світи, місяцю, би було ясно), коб 'щоб' (Галичанко люба й мила, коб надія не завела), чей 'щоб' (Ждуть, чей хто з чужини завів). Нормативні підрядні речення мети із сполучниками *щоб* і *аби* вживалися в обох варіантах літературної мови, але сполучник *аби* в західноукраїнському варіанті переважав, власне сучасною літературною мовою він перейнятий від західноукраїнського варіанта.

У східноукраїнському варіанті літературної мови часом уживалися складні речення з двома підрядними сполучниками чи сполучними словами (*Розказувала, що як вона його любить; Не каже, що кого він бачив; Питав, що куди його Бог несе; Сміються, що за кого вона йде*), чого сучасна синтаксична норма не допускає.

Як видно з наведеного огляду, відмінність східноукраїнського й західноукраїнського варіантів літературної мови в галузі синтаксису була незначною. Полягала вона передусім у впливі на літературну мову відповідних говорів, частково також у неоднаковому використанні діячами культури архаїчних конструкцій староукраїнської літературної мови. Загалом же роль східноукраїнського варіанта літературної мови, порівняно із західноукраїнським варіантом, в усталенні сучасних норм у галузі синтаксису була істотно більшою.

I. H. MATVIYAS

INTERACTION BETWEEN THE EAST UKRAINIAN AND WEST UKRAINIAN VARIANTS OF THE LITERARY LANGUAGE IN THE FORMATION OF SYNTACTICAL STANDARDS

The article focuses on the syntactical features, which were common for East Ukrainian and West Ukrainian variants of literary language and which were different. The role of East Ukrainian variant in the contemporary syntactical formation of standards was greater.

Keywords: syntactical construction, combination of words, simple sentence, complex sentence.